

NAGY MIKLÓS MIHÁLY*

ERDÉLY ÉS A PARTIUM A MAGYAR HADTÖRTÉNELEMBEN

THE ROLE OF PARTIUM AND TRANSYLVANIA IN HUNGARIAN MILITARY HISTORY

ABSTRACT

Hungarian military history is geographically tied to the Carpathian Basin, as the battles that determined the long-term fate of the Hungarian nation were fought in this geographical region, though Hungarians had also fought a great number of battles outside this area. Due to the physical geography of the Carpathian Basin, certain regions played a more important role than others in Hungarian military history. One of these special regions was Transylvania, which along with the adjacent Partium, became a symbol of the independent Hungarian state during the Ottoman rule. In addition, Transylvania, with its unique geographical separateness constituted a distinct sub-theater during the major wars of independence the Hungarians fought. The battles fought here generally did not have a great impact on the wars of independence, but they still influenced the outcomes. Thus Transylvania and Partium provide a special illustration of history and military geography, one which is inseparable from the Carpathian Basin. The present study discusses the geographical factors that made Transylvania a constant sub-theater of war in Hungarian military history. At the same time, it also describes the region's geography, touching on how this seemingly peripheral area became an independent power center during certain historical periods.

1. A hadügy erdélyi fejlődési útja?

Napjaink magyar társadalmá sajátos módon viszonyul Erdélyhez, a Partiumhoz, és ezek történetéhez. Kétségtelen tény – amit jártunkban-keltünkben az utca emberénél tapasztalunk –, hogy e viszonyt erősen befolyásolják az érzelmi elemek, amelyek kettős jellegűek. A történelem irányában nyitott, tájékozottabb magyarság számára főleg Erdély megőrzött valamit az önálló magyar államiság történelmi jelképéből. Ám az anyaországi lakosság másik fele számára Erdély és a Partium kérdésköre – örökölve a szemléletmódot a hazai szocializmus évtizedeiből – a rendszerváltást követően immár negyed évszázaddal, még mindig kényes, elutasítandó témának számít, amiről jobb nem is beszélni. E két végleges, Erdéllyel és a Partiummal kapcsolatos vélekedés az elmúlt huszonöt év és az azt megelőző közel fél évszázados torz kultúrpolitika és oktatásügy következménye, amin az sem változtat, hogy a közelmúlt magyar történetírásában jelentős művek születtek e nagy tájcsoport témájában. Az Erdéllyel kapcsolatos, sokszor a politika által is gerjesztett heves indulatok mérsékléséhez, a történelmével kapcsolatos téves ismeretek lebontásához az út a történelmi, kulturális megismerésen keresztül vezethet. S legfőképpen azon át, hogy az anyaországi magyarság kellő mélységű tudással rendelkezzen arról: a Kárpát-medencén belüli medence, valamint az ahhoz kapcsolódó külső területek – politikai földrajzi szempontból – mely történelmi korban, milyen szerepet játszottak a magyarság történelmében. Tanulmá-

* Nagy Miklós Mihály, a hadtudomány kandidátusa, PhD földtudományok, nyugállományú és címzetes egyetemi docens, katonai szakíró.

nyunkban e feladat végrehajtásához szeretnénk hozzájárulni Erdély és a Partium mindenkori helyének meghatározásával a magyar hadtörténelemben.

Amikor a két világháború közötti évtizedek jelentős magyar hadtörténésze, Markó Árpád rövid szintézisben foglalta össze nemzetünk katonai történiáját, akkor abban külön fejezetet szentelt a kora újkori Erdélyi Fejedelemség háborúinak. Markó azzal a gondolattal kezdte, hogy miután Erdély elszakadt a Habsburg-vezetésű Magyarországtól, és önálló állami életet élt, ezt – saját erejének gyengesége miatt – csak a „...török hatalommal kiegyezve...” tehetete. Majd e tényből kiindulva vont le az alábbi következtetést: „...E politikai helyzet magyarázza meg, hogy hadügye sok vonatkozásban másképp fejlődött, mint a királyi Magyarorszáé. A magyar katonaságot Magyarország területén a XVI. és XVII. század mozgalmas éveiben kizárólag a török elleni védekezés és a végeken dúló harcok szakadatlan sorozata foglalkoztatta. Az erdélyi fejedelmek hadseregei harcaikat nem a török ellen vívták, hanem Erdély szabadságáért és a vallás ügyéért... Az erdélyi fejedelemség megalakulásától kezdve megfigyelhetjük, hogy az erdélyi hadügy eltér Magyarország többi részének véderőszervezetétől. Természetes, hogy a hadieszközök, fegyverek, felszerelés, ruházat, a hadszervezet, a csapatok tagozódásának alapelvei és elemei lényegében ugyanazok voltak, mint Magyarországon és az akkori nyugateurópai seregekben. De a magyar katonai mesterség fejlődése nemzeti szemszögből nézve Erdélyben kedvezőbb volt, mint a királyi Magyarországon...”¹ Amennyiben helyesen értelmezzük Markónak fent idézett sorait, valamint az általa írt fejezet mondanóját, akkor azt látjuk, hogy egykori neves hadtörténészünk a magyar hadtörténelem folyamatán belül egy külön, erdélyi fejlődési tendenciát feltételezett.

Hogy létezett-e, s ha igen, akkor milyen mértékben az erdélyi hadügy fejlődésének külön útja, azt a jövő alapos, mélyreható hadtörténelmi kutatásainak kell tisztázniuk. Magunk úgy látjuk, hogy annyiban Markó Árpádnak igaza van, amikor ezt a külön utat az önálló erdélyi államisághoz köti, amennyiben: „...Ennek az az oka, hogy az erdélyi fejedelmek független, önálló nemzeti hadseregeket vezettek hadba, míg a királyi Magyarország magyar katonasága – bár nemzeti jellegét a csapattesteken belül megőrizte – a nagy Habsburg-birodalmi hadseregnek csupán kisebbsége, alkotórésze volt. Az erdélyi fejedelmek, ellentétben Habsburg-házbeli királyainkkal, személyesen vezették hadinépeiket...”² Ám meggyőződésünk az is, hogy pusztán az erdélyi erők „nemzeti jellege”, már amennyiben egyértelműen beszélhetünk ilyenről a fejedelemség korában, még nem indokolja a külön utas fejlődést. Hiszen ezt a hadügy esetében leginkább az európaiktól eltérő szervezet, fegyverzet, harceljárások igazolnák, de mint az idézett szövegrészből látható, ezek létét maga Markó Árpád sem tagadta. Az erdélyi hadügy fejlődésének azonban a fejedelemség és a török hódoltság korában valóban vannak – mondhatnánk – kevésbé jelentős sajátos vonásai, amelyek azonban nem is annyira abból erednek, hogy egy adott nemzeti államról van szó, mint inkább abból, hogy a török határvidék sajátos – egyebek mellett – földrajzi viszonyaihoz kellett igazodni. Ami pedig a fejedelmek személyes hadvezetésének érvét illeti, azzal kapcsolatban óvatos megfontoltságra van szükség. Hiszen ebben a korban egyéb nemzetek uralkodói – például a svéd Gusztáv Adolf vagy XII. Károly – is maguk álltak a seregek élén, de ettől még egyáltalán nem biztos, hogy minden ilyen nemzetnek teljesen önálló, a többitől eltérő jellemzőket mutató hadügyi fejlődése lenne. Nem tagadható, hogy egyes korokban kimutatható a katonai társadalmi szervezet önálló fejlődési útja, ám ennek maga a hadügy belső logikája szab határt. Egyszerűen azzal, hogy a hadszíntéren szembenálló felek katonai kötelékei kölcsönösen idomulnak egymáshoz, és így bármelyik fél is vezet be egy kezdetben sikeres újítást, azt a küzdelem eredményes megvívása érdekében az ellenfél is átveszi vagy egy másik újítással válaszol rá.

A fenti eszmefuttatás ellenére is azt kell mondanunk, hogy Erdély és a hozzákapcsolt Partium – történelmi tájként – sajátos helyet foglal el a magyar hadtörténelemben. Megelő-

legezve tanulmányunk fő mondanivalóját, szakmai meggyőződésünk szerint e nagy tájcsoporthoz – az Erdélyi-medence határozott, de nem végleges elkülönülésével a Kárpát-medencén belül – folyamatosan hadtörténeti földrajzi perifériát alkotott, amely egy adott időszakban önálló államterként funkcionált. E megállapításunkat elsősorban arra a tényre alapozzuk, hogy a magyar hadtörténelem egésze Kárpát-medencei jellegű, és ezért – földrajzilag – az erdélyinek is annak kell lennie, jóllehet néhány sajátos vonást mutat. A magyar hadtörténelem Kárpát-medencei jellegének legfőbb ismérve, hogy a nemzetünk sorsát hosszútávon meghatározó fegyveres konfliktusainak, legjelentősebb szabadság- és függetlenségi harcainak helyszíne maga a Kárpát-medence. Mindez természetesen nem zárja ki, hogy magyar – olykor erdélyi fejedelmi – hadak ne jártak volna a Kárpát-medencén túli területeken, ám e vállalkozások többsége – a honfoglalás utáni magyar hadtörténelem egészét tekintve – epizódszerű esemény maradt. Ebben a kontextusban szemlélve még az erdélyi fejedelmek hadjáratai is Kárpát-medencei jellegűek.

Az eddig elmondottakat összegezve – sem földrajzi, sem hadtudományi szempontból – nem beszélhetünk a hadügy fejlődésének önálló erdélyi útjáról, hanem pusztán az Erdély különállásából fakadó olyan geográfiai tényezőkről és jelenségekről, amelyekkel egyértelműen leírható az Erdélyi-medence szerepe a magyar hadtörténelemben. Ahogyan Erdély történelme nem választható el Magyarországtól, ugyanúgy katonai története sem. A szakirodalom is ezt bizonyítja. Az utóbbi évtizedekben keletkezett, Erdéllyel és a Partiummal kapcsolatos művek alapján azt mondhatjuk, a Kárpát-medence e vidékeinek történelme jól dokumentált. Jelen tanulmányunkban nem vállalkozhatunk az Erdéllyel és a Partiummal foglalkozó szakirodalmi termés összefoglalására és értékelésére, így csak az általunk tárgyalt témához kapcsolódó művek szemléletmódjáról ejthetünk néhány szót. Ami feltűnő, s fenti állításunkat igazolja, az az, hogy még az Erdéllyel foglalkozó nagy monográfiánk szemléletmódján is átüt: Erdély és az egész Kárpát-medence története csak egy egészként értelmezhető.³ S ez fokozottan érvényes hadtörténelmi szakirodalmunkra is. Erdély tekintetében ennek fókuszában a fejedelemség időszaka áll, és miután a 16-17. század folyamán a Kárpát-medencében három jelentős államter – a Habsburg-birodalom, az Erdélyi Fejedelemség, az Oszmán Birodalom – létezett és vívta sokszor egymás elleni harcát, így ezek csakis a medence egészét figyelembe véve értelmezhetőek, amiből és a történelmi eseményekből egyenesen ered, hogy a fejedelemség és a Partium története is csak a másik kettőhöz való viszonyában fogható fel.⁴

Önálló erdélyi hadügyi fejlődésről szigorúan vett földrajzi szempontból sem beszélhetünk. Hiszen Erdély természetföldrajzi tényezőivel mutat ugyan bizonyos fokú elkülönülést a Kárpát-medencén belül, de ez a különállás mégsem olyan erős, hogy az egésztől teljesen eltérő társadalmi – ezen belül pedig katonai – fejlődést indukálhasson. Ebben a vonatkozásban is igazak Teleki Pál sorai: „...Az Erdélyi medence [sic!] és egész Erdélyország kicsinyben is hasonmása az egész magyar medencének, Magyarországnak. Kisebb hasonmása a történelmi szerepben és a történelmi sorsban is. Jobb védekezési lehetőség és messze előretolt fekvése folytán mintegy integrált, fokozott hasonmása. És amint hasonmása Erdély az egész magyar, fátlan és erdős és magas hegyvidéki tájak szintézisének, úgy hasonmása életformák és népek szintézisének, összefogásának, úgy amint ezt Szent István elgondolta és amint Erdély magyar fejedelmei megvalósították, akik a magyar művelődésnek, a szász munkának előmozdítói s a megszülető román kultúrfejlődésnek és irodalomnak első mecénásai és minden szabadságnak, különösképpen a vallásszabadságnak őrzői voltak...”⁵

2. Természet determinálta hadszíntér

Erdélynek a magyar hadtörténelemben betöltött szerepét sajátos földrajzi viszonyai és a Kárpát-medencén belüli Központi-nagymedencéhez fűződő kapcsolata határozza meg. Az Alpok, a Kárpátok hatalmas íve, valamint a Dinaridák által körülzárt medencecsoport tagjai közül hadtörténelmi eseményeink fő színtere a Központi-nagymedence, a Nyugati-nagymedence és egyes időszakokban az Északi-Kárpátoknak a politikai földrajzi zárt határvidéket alkotó területe. Ez azonban nem zárja ki, hogy Erdély – különösen a fejedelemség időszakában – rövid periódusokban hadtörténelmi földrajzi perifériaként is olykor szerephez jusson. E szerep elsősorban az önálló erdélyi állam korában érvényesül, és alapvetően azok a tényezők determinálják, amelyek a független államtér létezését is lehetővé tették. Miután a közelmúltban történelmi földrajzi szakirodalmunkban több tanulmány is foglalkozott e kérdéssel, így csak a geográfiai faktorok – témánk szempontjából legfontosabb – elemeiről szólnunk.⁶

Erdélynek a Kárpát-medence egyéb tájaihoz való kapcsolódása Janus-arcú. E kettős jellegű viszonyra már utalt Mendöl Tibor is, amikor így fogalmazott: „...Hogy a magyar történelem folyamán Erdély, a »bérces házacska« hosszú időn át politikailag is ország, önálló fejedelemség, a magyar állameszme hordozója tudott lenni, azt a másik két hegyvidéki peremtájunkét messze felülmúló táji önállóságának, földje zárt egységének köszönheti. Mégis, minden táji önállósága ellenére is csak a Kárpát-medence szerves alkotórésze a kárpáti hegységíven belül, mert külső szomszédságától a Keleti- és Déli-Kárpátok 1500-2400 m magas, tömör hegységfala választja el, ellenben az Alföld felé a Keleti Szigethegység összedarabolt rögei között széles kapuvidékek nyílnak belőle a Szamos és a Maros, sőt még a Sebes-Körös mentén is...”⁷

Erdély előbb említett táji önállósága az őt a Nagyalföldről elválasztó és az Erdélyi-medence nyugati falát alkotó Erdélyi-szigethegység létéből ered. Ám e hegyvidék nem alkot olyan markáns és olyan erős válaszfalat, mint a Kárpátok íve. Tőle északra és délre hadakkal is jól járható folyóvölgyek – Szamos, Maros – vezetnek az Erdélyi-medencébe. Miután a térséget északon, keleten és délen széles hegyvidék keretezi, amelyen át csak a hágókon és a szorosokon lehet átkelni, így e két folyóvölgy révén, valamint a Maros és a Szamos folyóiránya miatt, Erdély a Kárpát-medence belseje felé fordult táj. Ám történelmi oldalával bármennyire is a Nagyalföldre néz, az Erdélyi-szigethegység miatt mégis bizonyos fokig elkülönül a Kárpát-medence egészétől. S ezen a ponton határozottan tetten érhető a Kárpát-medencei magyar államtérben ható politikai földrajzi centrifugális és centripetális erők egyensúlyi helyzetének kérdése. A magyar hadtörténelem eseményei és geográfiája – nagy általánosságban – azt bizonyítja, hogy ezek az ellentétes erőhatások folyamatosan jelen voltak népünk Kárpát-medencei históriájában. A Kárpát-medence mint medencecsoport három nagy elemből tevődik össze: Központi-nagymedence, Nyugati-nagymedence, Erdélyi-medence. Ezeket középhegyvidékek választják el egymástól. Ez a földrajzi képlet – pusztán logikailag – lehetővé tenné, hogy a Kárpát-medencén belül három medencei állam jöjjön létre, mint ahogyan az egy rövid ideig és töredékesen megvalósult a hódoltság korában. Ám ehhez szükséges lenne az is, hogy az említett nagymedencéket sokkal markánsabb, – mondhatnánk – a Kárpátokhoz vagy az Alpokhoz hasonló erősségű természetes akadályok válasszák el. A valóságban azonban ez nem így van. A Központi- és a Nyugati-nagymedencét egymástól elhatároló Dunántúli-középhegység átjárói és elsősorban a Duna jó természetes és sűrű kapcsolatrendszer tesz lehetővé. Az Erdélyi-medence határa ennél ugyan markánsabb, ám nem minden kapcsolatot elzáró jellegű. E tényezőknek a magyar történelemre és hadtörténelemre gyakorolt hatása, hogy ugyan időről-időre felerősödhetnek az államtér szétvetése felé ható centrifugális erők, ám ezek teljes érvényesülésének gátat

szab a medencecsoportot övező zárt hegykeret. Ennek köszönhető, hogy a magyar történelemben olykor feltűnő, az önálló uralmi tér létrehozására irányuló törekvések csak ideiglenes jelenségek lehettek: a Kárpátok természetes határán túl már nem tudtak terjeszkedni. A hegykoszorú a központi hatalmat erősítő centripetális erők külső kerete volt, s az is maradt mindvégig.

Visszatérve Erdély hadtörténeti földrajzához, itt a centrifugális és centripetális erők váltakozó kimenetelű játékának lehetünk tanúi. Főleg a török korban, amikor a magyar központi hatalom jelentősen meggyengül és igazgatási központja – Habsburg-centrumként – kikerül a magyar államtérből, akkor jutnak túlsúlyba az Erdély önálló államisága irányába ható centrifugális erők. Ez lesz a fejedelemség kora.

Az így létrejött erdélyi állam azonban részleges függetlenségét még a Kárpát-medencén belüli centrifugális politikai földrajzi erőhatások érvényesülése ellenére is elsősorban annak köszönheti, hogy a kor hódító nagyhatalma, a Török Birodalom határtérségében terült el. S ugyanolyan lényeges földrajzi tényező volt, hogy a katonailag a Kárpát-medencében összeütköző két nagyhatalom – Habsburg-birodalom, Oszmán Birodalom – hadai fő tevékenységi irányán – a Duna mentén – kívül, attól viszonylag nagy távolságra feküdt. Így ugyan bizonyos fokú politikai önállóságot élvezett, de – és ez hadtörténelmének ebben a korban jelentős faktora – a hódoltság időszakában mindvégig a török szupremációjú térségen belül maradt. Vagyis Erdély oly módon különült el a Kárpát-medence alföldi területeitől, hogy földrajzilag azokkal mindvégig kapcsolatban maradt. Ezt indokolták a katonaföldrajzi megfontolások is. Prinz Gyula a múlt század első évtizedeiben mutatott rá arra, hogy az alföldi jellegű magyar államnak mintegy politikai földrajzi „védőbástyaként” elemi érdeke volt Erdély birtoklása, elsősorban a kelet felől érkező támadásokkal szemben.⁸ Jóllehet Prinz Gyula megállapítása államföldrajzi szempontból nyilván helytálló, ám katonaföldrajzi szempontból kiegészítésre szorul. Egykori professzorunk értékelése szerint Erdély a Kárpát-medencétől keletre szerveződő nagy alföldi birodalommal szembeni védőbástya, ám mint ilyen a tatárjárást követően az orosz államtér teljes kifejlődéséig nem játszott szerepet. Ha pedig már a bástya hasonlatánál tartunk, akkor azt kell mondanunk, e bástya messze nem tökéletes, pontosabban fogalmazva féloldalas. Féloldalas abban az értelemben, hogy északon, keleten és délen valóban erős politikai földrajzi fala van, ám nyugaton nyitott. Katonaföldrajzi szempontból pedig a Kárpátok ugyan jó védelemre adnak lehetőséget, de – és e helyen hangsúlyoznunk kell a közvélekedéssel szemben – ahhoz éppen elég hágó és szoros vezet át rajta, hogy seregekkel be lehessen törni a Kárpát-medence alföldi területeire. Éppen Prinz Gyula számításai szerint a hegykoszorún mintegy 40 alacsony magasságú hágó található (37,5 kilométerenként egy),⁹ ami e „bástyát” ha nem is védhetetlenné, de a kívülről jövő hadakkal szemben katonai eszközökkel is oltalmazandóvá teszi. Ez pedig alapvetően meghatározza Erdély hadtörténeti földrajzát. A nyugati oldal viszonylagos katonaföldrajzi nyitottságára, valamint a hágók hadakkal való járhatóságára vezethető vissza, hogy már a középkorban, de leginkább a kora újkorban az Erdélyi-medencében gombamód szaporodnak a kisméretű, a láthatóan a környék lakossága számára oltalmat nyújtó megerősített helyek (templomvárak, kis várak, várkastélyok stb.).¹⁰ E bástya féloldalasságát bizonyító geográfiai tény az is, hogy Erdély határállandósági térképe sajátos képletet nyújt. Míg északi, keleti és déli határai nagy állandóságúak, addig a nyugatiak feltűnően sokat változnak és alacsony állandósági értéket mutatnak.¹¹ E féloldalasságra vezethető vissza, hogy a magyar történelem folyamán a hadak Erdélybe vezető útja – ismét általánosságban – nyugatról vezetett, ami természetesen nem zárja ki – főleg a török korban – a délről jövő támadásokat sem.¹²

A fent említett tényezők együttesen eredményezik, hogy Erdély hadtörténeti földrajzi perifériaként játszott szerepet nemzetünk történelmében. A Kárpát-medencében elfoglalt

peremi helyzetéből eredően általában nem itt terült el a fő hadszíntér. Ugyanakkor – minden elkülönülése ellenére is – nyugati oldalával szervesen kapcsolódott a Központi-nagymedencéhez (hadtörténelmünk állandó fő hadszínteréhez), ami viszont – a hadművészet belső logikájából fakadóan – oda vezetett, hogy legfontosabb fegyveres konfliktusaink során itt is hadszínteret kellett nyitni. Kívülről való viszonylagos védettsége pedig azt eredményezte, hogy a hadak járása Erdély felé a fő hadszíntéren keresztül történhetett, ami nagyban erősítette a hadtörténelmi földrajzi periféria állandóságát.

3. Az erdélyi hadszíntér

Erdélynek és a Partiumnak a magyar hadtörténelemben játszott szerepe értelmezhetetlen a fő- és mellékhadszíntér közötti katonai kapcsolatok geográfiai tisztázása nélkül. Jóllehet hazai katonaföldrajzunk – az elméleti kérdésekkel szembeni idegenkedése miatt – még adós e problémakör mélyreható feldolgozásával, ám tanulmányunk témája mégis megköveteli e viszonyrendszer néhány elemének felvetését. Pusztán hadtudományi szempontból hadszíntér alatt olyan földrajzi térséget értünk, amelyben a hadviselő felek felvonnatják és fegyveres küzdelem keretében alkalmazzák kötelékeiket, vagyis ahol haditevékenységet folytatnak.¹³ Az úgynevezett hadműveletek céljától és a hadszínterek földrajzi adottságaitól függően beszélünk fő- és mellékhadszínterekről.¹⁴ E pusztán katonai szempontú meghatározásnál geográfiai aspektusból sokkal többet mond a modern hadelmélet alapművében Carl von Clausewitz, amikor a hadszíntér fogalmát – mai szakkifejezéssel élve a régió bizonyos tartalmi jegyeivel meghatározva – az alábbiak szerint adja meg: „...[A hadszíntér] E fogalmon tulajdonképpen az egész háború területének egy részét értjük, amely elhatároltsága folytán bizonyos fokig önálló egység. Elhatárolhatják: várak, nagy terepakadályok vagy a háború más területétől elválasztó jelentős távolság is. A hadszíntér nem pusztán része az egésznek, hanem önmaga is egy kis egész, és ezért – elhatároltságához mérten – a háború más színterén bekövetkező változások nem közvetlenül, hanem csupán közvetve hatnak rá. Elég arra gondolnunk, megtörténhet, hogy amíg az egyik hadszíntéren előnyomulunk, a másikon visszavonulunk, vagy amíg az egyiknél hadműveletek folynak, a másikon támadunk. A fogalmat persze nem alkalmazhatjuk mindig ilyen élesen, itt csupán a tulajdonképpeni lényegre akartunk rámutatni...”¹⁵ Clausewitz itt idézett soraiban benne rejlik, hogy az egykori porosz katonai gondolkodó a hadszíntér fölött elhelyezkedő, fogalmilag nagyobb földrajzi kiterjedésű geográfiai kategóriát is feltételezett. A mai hadtudományban e több hadszínteret magában foglaló, jól körülhatárolható területet a háborús térség terminus technicusával illetjük.¹⁶ Amennyiben eltekintünk az utóbbi fogalomnak a hidegháború évtizedeiben használatos egyik, szinte abnormis tartalmú elemétől, nevezetesen, hogy a háborús térség egy vagy több kontinenst és a hozzájuk csatlakozó óceánt felölelő szárazföldi, vízi és légi térség, és megmaradunk a másik lényegi elemnél – a több hadszíntér halmazánál –, akkor ezt a magyar hadtörténelemre kivetítve, a következő hadtörténelmi földrajzi képletet kapjuk.

A tömeghadseregek megjelenéséig, amikor a fegyveres erők nagysága a korábbi történelmi viszonyokhoz mérten jelentősen nagyobb hadszíntereket feltételezett – ilyen volt például az első világháború –, akkor a Kárpát-medence mint földrajzi régió egyetlen háborús térséget jelentett, amelyen belül több hadszíntér különült el. Így például az 1848-1849. évi forradalom és szabadságharc időszakában – pusztán geográfiai szempontból – élesen szétválasztható egy központi, egy déli és egy erdélyi, valamint egy északi hadszíntér, ami egyébként a honvéd erők csoportosításán is tükröződik. Az 1849. június közepi állapot szerint: Feldunai hadsereg, Észak-magyarországi hadsereg, Dél-magyarországi hadsereg,

Erdélyi hadsereg.¹⁷ Miként láttuk, Clausewitz felfogása szerint az egyes hadszínterek eseményei csak „közvetve” hatnak egymásra, ám a fő- és a mellékhadszíntér közötti viszonyrendszer – főleg egy olyan zárt, természetes határú háborús térségben, mint a Kárpát-medence – mégsem laza kapcsolatot feltételez. Ezt fő művében maga Clausewitz is elismeri, amikor a hadszíntér védelméről szólva így ír: „...Ha a győzelem hatása az egész elleneséges államra, tehát annak egész haderejére és területére kiterjed, vagyis ha az a mozgás, amelyet ereje zömére kényszerítettünk, a részeket is maradéktalanul magával ragadja, akkor ennél a győzelemnél többre nincs szükségünk, és erőnk megosztása felesleges lenne. Ha azonban az ellenség erejének és kettőnk országának van olyan része, melyre győzelmünk nem hat ki, ezekre a részekre figyelemmel kell lennünk, és mivel az országok területét a haderőhöz hasonlóan egy helyen nem összpontosíthatjuk, a területek védelmére az erőket meg kell osztatunk...”¹⁸ Ez az erőmegosztás már eleve megköveteli, hogy a hadszínterek eseményei között szoros kapcsolat legyen, ezért ilyennek fenn kell állnia a fő és a mellékhadszíntér között is. Ugyanakkor Clausewitz hangsúlyozza azt is, hogy az ország területbeli méretétől függ, hogy csak egy vagy több hadszíntéren folyik-e a fegyveres küzdelem.¹⁹ Mindezzel azt a szakmai véleményünket szeretnénk hangsúlyozni, hogy a Kárpát-medence esetében a fő- és mellékhadszínterek között nemcsak közvetett, hanem egyes esetekben – így például 1848-1849-ben – nagyon is közvetlen kapcsolat lehetséges, ez pedig éppen Erdélynek a medencecsoport belseje felé fordulásából, az előbbibe vezető jó hadművelési irányokból mintegy magától adódik. Erdély egyes hadtörténelmi periódusait tekintve egyenesen azt kell mondanunk: mint mellékhadszíntér sorsa közvetlen kapcsolatban áll a Központi-nagymedencében, valamint a Felvidéken történelemmel.

Erdély hadtörténelmét három jelentős időszakra lehet felosztani: a honfoglalástól a török korig terjedő évszázadokra, az önálló Erdélyi Fejedelemség korára, valamint az azt követő etapra. Mindhárom korszaknak sajátos, az adott évszázadokra jellemző katonai célú tájhasználatra van. A középkori Erdély lassú benépesülésével a Kárpát-medencei magyar államter földrajzi periferiája volt.²⁰ Miután a kor háborúiban a hadak vonulása a Kárpát-medence déli kapuján, valamint a nyugati kapun át történt, Erdély kívül esett ezen. Az ország legfőbb, jelentős hadjáratok viselésére képes déli szomszédja a Bizánci Császárság, a Bolgár Birodalom, majd az Oszmán Birodalom lett, így Erdélyt komoly katonai veszély nem fenyegette. (A Kazán-szorostól kezdve a Duna és a Déli-Kárpátok között viszonylag gyenge államterek szerveződtek: Kunország, Arany Horda, Havasalföld.) Ez határozta meg Erdély katonai célú tájhasználatát, amely egyértelműen védelmi jellegű volt. A székelyek betelepítése a nyugati határszélről Erdélybe – az ezzel párhuzamosan kialakuló Székelyföld –, valamint a Szentföldet elhagyó Német Lovagrend ideiglenes területi berendezkedése a Barcaságban egyértelműen defenzív tájhasználatra utal. Az utóbbinak az önálló államter kialakítására tett próbálkozása azt bizonyítja, hogy az erdélyi hadtörténelmi földrajzi periferia kívül esett a Kárpát-medencei fő hadszíntérről.²¹ A Német Lovagrend rövid erdélyi jelenléte jó példája a Kárpát-medencében ható centrifugális és centripetális politikai földrajzi erők egyensúlyának. A II. András király által 1211-ben a Barcaságba betelepített militáns egyházi rend kezdetben a kun betörések megakadályozását szolgálta. Az akkoriban a Kárpát-medence periferiája periferiájának számító vidékre ezzel egy időben az uralkodó német telepéseket hozott. A katonai rendről azonban hamar kiderült, hogy az államon belüli külön államteret akar kialakítani: egyre határozottabban érvényesült Dél-Erdélyben a magyar államterrel szembeni geográfiai centrifugális erő. Ennek nagymértékben kedvezett, hogy a rend birtoka addig szinte teljesen lakatlan területeket ölelt fel. Ám amikor a lovagok által kiépített térszerkezeti elem már annyira megerősödött, hogy 1224-ben a rend nagymestere azt mint valami önálló államot felajánlotta a pápának s az pedig el is fogadta, akkor a magyar központi hatalomnak lépnie kellett. A centrifugális erők egy barcasági,

egyházi lovagállam irányába hatottak. Ennek végső szervesülését a magyar államterületén már csak fegyveres úton lehetett megakadályozni: II. András 1225-ben katonai eszközökkel számolta fel az egyházi államot.²² A centripetális geográfiai erők kerekedtek felül.

Erdély következő fontos hadtörténelmi időszakában, a török kori önálló állam évszázadában – a központi hatalom gyengülésével és az oszmán államterület betüremkedésével a Központi-nagymedencébe – ismét a centrifugális geográfiai erők érvényesültek: megszületett az önálló erdélyi államterület. Ennek fennállása alatt nyugati határai többször változtak, míg a keletiek, északiak és déliek – a Kárpátok természetes választóvonalán húzódva – állandóak maradtak. Erdély, majd a hozzá kapcsolódó Partium, vagyis a fejedelemség államterete minden más ilyenhez hasonlóan – mondhatnánk történelmileg állandó – pulzálást mutatott. Az államok területének expanziója és zsugorodása teljesen természetes politikai földrajzi jelenség, jóllehet e változások mértéke országoként különböző, szinte szélsőséges eltéréseket mutat. Európa történetében – a példa kedvéért – igen nagy területi pulzálást produkáló államterület a mindenkor Oroszország, míg ezzel szemben kismértékű tágulás és összehúzódás jellemzi a svájci államterületet. A Magyar Királyság esetében is kimutatható e jelenség, amely főleg a kései középkorban és a hódoltság közel két évszázadában szembetűnő. Az erdélyi államterület esetében – tekintettel annak a magyar történelmen belüli viszonylag rövid fennállására (1571-1699)²³ – e pulzálást nagyfokúnak kell tartanunk. A Kárpát-medencében még 1526-ot követően is nagymértékben ható centripetális politikai földrajzi erőhatások következtében Erdély csak fokozatosan vált önálló fejedelemséggé. A Mohács, valamint a speyeri szerződés között eltelt közel fél évszázadban még inkább csak keleti Magyar Királyságról beszélhetünk, amelynek határai a Habsburgok és a Szapolyai-féle ország között – a Kárpát-medencén belüli hatalmi viszonyoknak megfelelően – változtak.²⁴ Amennyiben az önálló erdélyi államterület – Erdélyi Fejedelemség – születésüel elfogadjuk az 1571. évet, megszűnésüel pedig az 1699-et, akkor ez 128 éven át állt fenn. (A fejedelemség a későbbi századokban Habsburg tartományként, majd nagyfejedelemségként is fennmaradt, de önálló államiságát ekkor már elveszítette.) Az erdélyi határok történetét rövid írásban feldolgozó Fodor Ferenc ebben a 128 évben négy jelentős határváltozást – mint földrajzi állapotot – mutatott ki.²⁵ Az Erdélyi Fejedelemség határát 1571-ben, 1629-ben, az Oszmán Birodalom legnagyobb kiterjedésekor, valamint 1699-ben. (Véleményünk szerint az 1571. évi határt is változott választóvonalnak kell tekintetnünk az azt megelőző keleti és nyugati Magyar Királyság közötti viszonyok miatt.) Ez pedig azt jelenti, hogy a török korban az erdélyi államterület határai átlagosan 32 évente jelentős mértékben módosultak.

E fent említett határmódosulások arra vezethetők vissza, hogy – a Kárpát-medencén belüli politikai erőviszonyokon túl – Erdély nyugat felé fordult táji arcával nyitott volt, s így mintegy ösztönösen is rákényszerült arra, hogy a Királyhágón túl növelje államterületét, puffer zónát hozzon létre. Ez lesz a Partium és az egyéb csatolt területek politikai földrajzi funkciója. Ugyanakkor a nyugati határok előretolása biztosította azt is, hogy az Erdélyi Fejedelemség – még ha társadalmi potenciáljában nem is, de – területi kiterjedésében lehetőleg egyensúlyban legyen a Magyar Királysággal, valamint a török fennhatóságú térségekkel.²⁶ Erdély nyugati határainak kérdésével szorosan összefügg a hajdúság problémaköre is. A magyar történetírásban Rácz István már a múlt század hatvanas éveinek végén megfogalmazta, hogy e vagabund társadalmi réteg nemcsak a 16-17. századi magyar társadalomra volt jellemző, hanem hasonló faktorkal a kor lengyel és orosz államterületén és Balkánján is találkozunk.²⁷ Jóllehet a hajdúság mint társadalmi réteg története sokkal bonyolultabb annál, hogy e helyen pusztán néhány megállapítással napirendre térjünk jelensége felett – hiszen már szakavatott hadtörténelmi kutatójuk, Nagy László is négy csoportjukat (végvári hajdúk, szabadhajdúk, a hajdútelepülések kiváltságolt hajdúi, magánföldesúri hajdúk) különítette el²⁸ –, ám társadalmi rétegük földrajzi szempontból mégis van olyan fontos, hogy

tanulmányunkban foglalkoznunk kell vele. A hatvanas években a hajdúság történelmi kategóriájával kapcsolatban folytatott szakmai polémiában Perjés Géza mutatott rá arra a hadtörténelmi tényre, hogy a hajdúság önálló társadalmi réteggé szerveződése összefügghet a török kori határvédelem kérdéskörével.²⁹ A történeti topográfia szintjén ezt bizonyítja a Rácz István által a hajdútelepek 1606. évi területi elhelyezkedését bemutató térképvázlat is.³⁰ Ezt összevetve a Bocskai-szabadságharc utáni közvetlen politikai földrajzi képlettel, két tényező ötlük szemünkbe. Egyrészt az, hogy a települések zöme a Partium, valamint az úgynevezett hét vármegye egy része – Abaúj, Borsod, Szabolcs, Szatmár – területére esik. Másrészt az, hogy magánföldesúri hajdútelepek később létrejöttek a Rába mentén is. Ez utóbbiak telepítő tényezőjében magunk a császárváros, Bécs előtere védelmének megerősítését látjuk. A hajdúság ilyen módon történő letelepítésének nyilván volt egy Erdély – mint láttuk – viszonylag nyitott nyugati bejáratának elzárására irányuló szándéka is. Ám e mellett fel kell hívunk a figyelmet a hajdútelepek létesítésének társadalmi következményeire is.

A fenti következmények szoros összefüggésben állnak a magyar államhatárok kérdésével. Jóllehet ez tudományos igényességgel még nem bizonyított, de magunk azon a véleményen vagyunk, hogy az államhatárok fejlődésének lehet egy sajátos magyar útja is, amelynek fontos állomásaként felfogható a hajdúkérdés. Történeti földrajzi közhely, hogy az államhatárok fejlődése – általánosságban – mindig a sávszerűtől a vonalas felé halad. A 16-17. századi magyar államter belső határai – eltérően a nyugat-európaiétól – a sávyszerű fajta felerősödése felé haladtak. A török államter peremén kiépült, széles végvári zóna eleve megkövetelte ezt. Ám e védelmi övezet keleti része az Erdélyi Fejedelemség perifériája volt, vagyis a Kárpát-medencén belüli periféria perifériája. Az ilyen vidékek – s ez ismét geográfiai alaptétel – mindig kedveznek a sajátos helyzetű társadalmi rétegek kialakulásának, megtelepülésének. A normalizálódó állami és társadalmi viszonyokkal párhuzamosan megszűnő földrajzi perifériák, és a perifériák perifériáinak felszámolásával e társadalmi rétegek is eltűnnek. Ez történik majd a magyar hajdúsággal is a török kiűzését követően. Ám a 16-17. században e folyamatnak még csak a kezdetét látjuk: a földrajzi periféria perifériáján – főleg a Bocskai-szabadságharcot követően – a politikai geográfiai légüres térben lel hazára a szabad hajdúk vagabund társadalmi rétege.

A hajdúk e fent említett társadalmi rétege az Erdélyi Fejedelemség Habsburg ellenes küzdelmeiben fontos szerepet játszik. A 17. század folyamán kiteljesedő erdélyi-Habsburg háborúk geográfiai jellemzői egyedi katonaföldrajzi képletet mutatnak. Miközben a fegyveres küzdelmek, igazodva a magyar hadtörténelem általános Kárpát-medencei jellegéhez, alapvetően megmaradnak a hegykoszorún belül, aközben az államter és a hadszíntér elkülönülésével el is térnek attól. Az önálló erdélyi állam fennállásának egy és negyed évszázada alatt oly módon folytat háborúkat Bécs ellen, hogy – általános tendenciáját tekintve – a főhadszíntér, vagyis a katonai erők összecsapásának elsődleges színtere a Felvidék lesz, miközben erdélyi hadak járnak lengyel területeken is, és miközben a fejedelemség területére is betörnek idegen erők. Vagyis a hadszíntér és az államter elkülönülése nem teljes mértékű, és részben ennek tulajdonítjuk, hogy a Thököly Imre nevéhez kötődő, rövid idejű államter – mintegy ütközőállamként – kialakulhatott Erdély és a királyi Magyarország között.³¹

A Rákóczi-szabadságharc időszakában az akkor független állami státuszát már részben elveszített Erdély egyértelműen mellékhadszíntér volt. Jóllehet a kuruc hadak területének nagy részét – hosszabb-rövidebb ideig – képesek voltak ellenőrzésük alatt tartani, de a Vajdahunyad-Nagyszeben-Fogarás-Brassó vonal és a történelmi, déli államhatár közötti terület mindvégig megmaradt császári kézben.³² A szabadságharc közel egy évtizedig elhúzódó szakaszában Erdélyben a politikai és katonai küzdelem váltakozó eredménnyel folyt, de ez mit sem változtatott azon, hogy hadszíntérként elsősorban csak annyiban játszhatott szere-

pet, amennyiben korábbi független államisága maradékával diplomáciai faktor lehetett a kor nagy, európai konfliktusában, a spanyol örökösödési háborúban. Részben ez a megfontolás is jelentős szerepet játszott II. Rákóczi Ferenc erdélyi fejedelemmé választásában.³³ A Rákóczi-szabadságharc legfőbb hadtörténeti földrajzi jellemzője a nagy geográfiai térben mozgó kis katonai erők viszonya, ami geográfiailag az egész háborúnak a területi foltszerűség jellegét kölcsönözte. Ez leginkább abban fejeződött ki, hogy kis méretű katonai kötelékek sikerével egész országrészek kerültek hol az egyik, hol a másik fél kezébe.³⁴ Amennyiben Erdélyt mint történelmi régiót a Rákóczi-szabadságharc időszakában kell elhelyeznünk a magyar hadtörténelemben, akkor azt kell mondanunk, a korabeli nagyhatalmi konfliktus földrajzi perifériája volt. Ekkoriban kontinensünkön két jelentős háború zajlik, a spanyol örökösödési háború (1701-1714), valamint a nagy északi háború (1700-1721). Jóllehet a kor bonyolult nemzetközi viszonyrendszere miatt a kettő közötti kapcsolat egyértelműen kimutatható, de a Kárpát-medencei háborús térség katonai eseményei elsősorban a spanyol örökösödési háborúval állnak szoros összeköttetésben. Ebben a viszonyrendszerben a Kárpát-medencében zajló Rákóczi-szabadságharc térsége csak mellékhadszintér volt, s ennek egy alárendelt mellékhadszintere lehetett Erdély: a katonaföldrajzi periféria perifériája.

Kissé más képet mutat Erdély az 1848-1849. évi forradalom és szabadságharc alatt. A magyar társadalomban napjainkig kevésbé tudatosult, hogy ekkor a Kárpát-medencében – 1848 márciusa és 1849 augusztusa között – egy térben és időben fokozatosan kiteljesedő, a medencerendszer egészére kiterjedő, 14 hónapig tartó, nagy emberáldozattal járó háború zajlott. Ebben a fegyveres konfliktusban a magyar társadalom egyedül vívta harcát, jóllehet a Habsburg-fél katonai erejének egy részét az itáliai hadszintér foglalta le. Miként már említettük, ebben a függetlenségi háborúban a Kárpát-medencében több hadszintér különült el egymástól, s az alkalmazott erők tekintetében Erdélyben viszonylag gyenge katonai erők csaptak össze. A már említett hadszinterek tekintetében jellemző adat, hogy míg a Központi-nagymedencében, valamint a Felvidéken harcoló Feldunai hadsereg és az Északmagyarországi hadsereg együttes létszáma mintegy 68 ezer főt, addig az Erdélyi hadsereg csak 38 ezer főt tett ki.³⁵ Ez utóbbiak jelentős részét Bemnek meg kellett osztania, s a román felkelők is jelentős erőket kötöttek le.

Amikor megindult hazánk ellen az orosz intervenció is, annak vezetői Erdéllyel eleve gyorsan meghódítható mellékhadszintérként számoltak, mint ahogyan a magyar katonai irányítás is. Ekkor domborodott ki igazán, hogy a fő hadszintérhez képest az erdélyi erők csak a biztosítás feladatát láthatták el, jóllehet ezt a központi hadszintér érdekében. A magyar politikai és katonai vezetés a déli, Szeged környéki összpontosításban látta a háború folytatásának lehetőségét, így minden törekvése arra irányult, hogy az összes rendelkezésre álló erőt ide vonultassa. S ezen a ponton kell utalnunk az e fejezet elején a fő- és a mellékhadszintér kapcsolatáról írottakra, hiszen a Feldunai sereget éppen Szeged felé vezető Görgey írja memoárjában: „...A kétségkívül ingatag helyzet jobbra fordulása nézetem szerint csakis Temesvár elestével kezdődhetett meg, hogy ezután meg lehessen erősíteni az alsó-tiszai hadsereget... De hogy Temesvárt meg lehessen hódítani, ennek az volt a szükséges előfeltétele, hogy a Tisza középső és alsó folyása, valamint Erdély – legalább a délnyugati része – megmaradjon birtokunkban; ez pedig csak akkor volt egyáltalán lehetséges, ha az orosz főhadsereg lehetőleg távol van tartva a Maros-vonaltól, egyszerűen azért, mert az orosz hadsereg a Maroshoz érve, azonnal hátba támadhatja erdélyi és szegedi seregeinket...”³⁶

Az erdélyi fejedelmek Habsburg-ellenes küzdelmei, majd a Rákóczi-szabadságharc és az 1848-1849. évi forradalom és szabadságharc időszakában Erdély és a Partium hadtörténeti földrajzi tájhasználatában fokozatos módosulás figyelhető meg. Miközben mindhárom

periódusban egyértelműen kimutatható a katonai perifériára jellemző védelmi vonal, aközben ennek különböző fajtáinak lehetünk tanúi. A Habsburg-ellenes küzdelmek időszakában Erdély mint államterület politikai földrajzi szempontból magterület is, és ez feltételezi egy rövid történelmi szakaszra a Partium felértékelődését. A Rákóczi-szabadságharc évtizedében a küzdelem magterülete kívülre kerül Erdély természetes határain, és nagyjából a korábbi időszakban a fejedelemséghez csatolt hét vármegye – Abaúj, Borsod, Zemplén, Szabolcs, Szatmár, Ugocsa, Bereg –, valamint Ung vármegye térségére kerül át. Erdély mint önálló fejedelemség főleg a háború diplomáciai játszmájában tölt be szerepet, s a török kiűzésével a Partium mint védelmi térelem már elveszíti katonai jelentőségét. A Rákóczi-szabadságharc során mindennek eredményeként Erdély politikai földrajzi szerepéből még valamennyit megőrzött mellékhadszíntér lesz. A tájhasználat tekintetében 1848-1849-ben Erdély már pusztán csak a Központi-nagymedencét kitöltő fő hadszíntérrel szoros földrajzi kapcsolatban lévő mellékhadszíntér, s tájhasználati elsődlegesen katonai jellegű.

A Bach-korszak, majd a dualizmus évtizedei alatt Erdély katonai tájhasználati teljesen megegyezik a Kárpát-medence egészével: a tömeghadseregek kiépülésére jellemző, az állami térszervezés által irányított elemek (kaszárnyák, gyakorlóterek) sűrű egyenletes elosztást mutató térbeli textúrájú hadtörténelmi földrajzi tájképet ölt. A magyar Szent Korona országaival együtt az Osztrák-Magyar Monarchia állam- és gazdasági terébe jól szervezett Erdély a magyar hadtörténelemben az első világháború éveiben jut ismét szerephez. 1916 késő nyarán Románia hadba lépésével a központi hatalmaknak új – mint később kiderült – ideiglenes hadszínteret kellett nyitniuk Erdélyben, amelynek főleg keleti területeire – Barcaság, Háromszék, Csík, Gyergyó – román csapatok törtek be. Jóllehet a román támadás bizonyos fokú sokkot okozott a magyar társadalomban, sőt Erdélyben valóságos menekülthullámot indított el, mégis azt kell mondanunk: az Erdélyi-medence ekkor ismét csak mellékhadszíntér, katonaföldrajzi periféria maradt. Ennek kevésbé az az oka, hogy a román csapatokat a német és az osztrák-magyar erők gyorsan kiszorították a Monarchia államteréből, mint inkább az: az erdélyi események csak alárendelt szerepet játszottak mind a Nagy Háború teljes egészében, mind pedig az 1916. hadjáratí évben. Az első világháború fő hadszínterei addig ismeretlen nagyságúak voltak. A keleti hadszíntér frontvonala 1916 őszén a Balti-tengertől a Fekete-tengerig húzódott. Ebben a léptékben Erdély csekély méretűnek számított, ám a román hadbalépéskor mégis felértékelődött, amennyiben román megszállása lehetőséget nyújtott volna az Osztrák-Magyar Monarchia térdre kényszerítéséhez.³⁷ Egy sikeres román betörés esetén Erdély csak rövid ideig maradt volna mintegy ideiglenes főhadszíntér, mert a medencébe vezető kapuk átlépése után ez átkerült volna a Központi-nagymedencébe.³⁸

A fentiekben leírtakhoz hasonló politikai és hadtörténelmi földrajzi képlet jellemzi Erdélyt a második világháborúban is, ám azzal a fontos kitételrel, hogy az egész Erdélyi-medence ekkor nem tartozik a magyar államteréhez. Az 1940-ben történt határmódosítás eredményeként Magyarországhoz visszakerült Észak-Erdély kedvezőtlen katonaföldrajzi helyzetet teremtett. A politikai földrajzi kuriózumként megvont néprajzi határ – Fodor Ferenc megfogalmazásában –, „...a nem osztható Erdélyt osztja...”.³⁹ Ráadásul oly módon, hogy a Déli-Kárpátok román kézben maradtak, s az új határ kettészelte az Erdélyi-medencét. Ennek Románia háborúból történő kiugrásakor magától értetődő következménye volt, hogy a Déli-Kárpátok hágoinak birtokbavételére – megakadályozandó az orosz erők kijutását a Központi-nagymedencébe – a magyar és német csapatoknak támadást kellett indítaniuk.⁴⁰ Az orosz túlerő hatására ez nem járhatott sikerrel, és így a német és magyar vezetésnek – az ott harcoló csapatok bekerítését elkerülendő – fokozatosan ki kellett ürítenie Erdély túlnyomó részét. Az itt folytatott küzdelem azonban nem volt hiábavaló. Friessner tábornok, a Kárpát-medencében küzdő német Dél Hadseregcsoport (a korábbi

Dél-Ukrajna Hadseregcsoport) parancsnoka azt írja emlékiratában: „...Az erdélyi harcok eredménye lényegében az volt, hogy egyelőre sikerült meghiúsítani az ellenség akadálytalan behatolását Közép-Európába; kifáradtak az ellenséges erők és a német hadvezetés időt nyert csapatainak rendezésére, megerősítésére. Mindezzel azonban még nem szűnt meg a hadseregcsoportot fenyegető veszély...”⁴¹ Friessner itt idézett sorai geográfiai megközelítésben magukban rejtik az Erdélyi-medence mint hadszíntér szerepét a közép- és kelet-európai háborús térségben. Erdély ismét olyan mellékhadszíntér volt, mint az első világháborúban. Egy rövid időre felértékelődött, de ettől még valódi hadtörténeti földrajzi szerepe, katonaföldrajzi tájhasználatát sem változott. Legfőbb térbeli funkciója az volt, hogy megakadályozza a medencerendszer meghatározó területére, a főhadszínterre, a Központi-nagymedencébe való ellenséges kijutást. Amikor Friessner arról beszél, hogy az Erdélyi-medencéért vívott küzdelem tulajdonképpen már Közép-Európáért folyt, akkor ezzel nagyon találóan – de jöllehet csak közvetetten – elhelyezi egész Erdély hadtörténeti földrajzát is a kontinens történetében. Ez pedig összegzésként nem lehet más: a Közép-Európa szélén elhelyezkedő Kárpát-medence – medence csoportként és háborús térségként – mindig is jelentős szerepet játszott a tőle nyugatra elterülő vidékek védelmében, és e védelmi rendszerek van egy – olykor nagyon fontossá váló – katonaföldrajzi perifériája, amelyet úgy hívnak, Erdély.

JEGYZETEK

1. Markó Árpád (1943): Magyarország hadtörténete. Országos Közoktatási Tanács. Budapest. 88. old.
2. Markó Árpád (1943): 88-89. old.
3. Köpeczi Béla (főszerk.) (1986): Erdély története három kötetben I-III. Akadémiai Kiadó. Budapest.
4. A közös, Kárpát-medencei megközelítést is figyelembe véve tanulmányunk írásakor az alábbi főbb történeti és hadtörténeti szakirodalmat használtuk. Az erdélyi állam határvizsionyainak tekintetében elsősorban Lukinich Imre két művére támaszkodtunk, – egyrészt az 1918-ban – a Magyar Tudományos Akadémia gondozásában kiadott Erdély területi változásai a török hódítás korában 1541-1711 című monográfiájára, másrészt Az erdélyi hódoltság és végvárai című tanulmányára (Különlenyomat a Hadtörténelmi Közlemények 1912. évi 2., 3. és 4. füzetéből). Budapest. 1913. Az Erdélyi Fejedelemség háborúiról lásd: Nagy László (1961): A Bocskai-szabadságharc katonai története. Akadémiai Kiadó. Budapest. Uő. (1972): Magyar hadsereg és hadművészet a harmincéves háborúban. Akadémiai Kiadó Budapest. Uő. (1981): Bocskai István a hadak élén. Zrínyi Kiadó. Budapest. Uő. (1983): „Kuruc életünket megállván csináljuk...”, Társadalom és hadsereg a XVII. századi kuruc küzdelmekben. Akadémiai Kiadó. Budapest. Uő. (1985): „Megint fölszánt magyar világ van...”, Társadalom és hadsereg a XVII. század első felének Habsburg-ellenes küzdelmeiben. Zrínyi Kiadó. Budapest. Uő. (2001). Székelyek a hadak útján (1541-1711). Zrínyi Kiadó. Budapest. Az összefoglaló magyar hadtörténelmi művek közül a témával kapcsolatban megkerülhetetlen: Bánlaky József (1940-1941): A magyar nemzet hadtörténelme 15-17. kötet. Grill Károly könyvkiadóvállalata. Budapest. Liptai Ervin (főszerk.) (1984): Magyarország hadtörténete két kötetben. I. Zrínyi Katonai Kiadó. Budapest. 228-336. old.
5. Teleki Pál (1940): Erdély helyzete Magyarországon és Európában. In: Deér József (szerk.): Erdély. Magyar Történelmi Társulat. Budapest. 12. old.
6. Hajdú Zoltán (2000): Erdély történetileg változó államföldrajzi problematikája: közigazgatási régió, részállam, önálló állam? In: Boros László (szerk.): Észak- és Kelet-Magyarországi Földrajzi Évkönyv 8., Erdély természeti és történeti földrajza, A Nyírségi Földrajzi Napok előadásai (Nyíregyháza, 1999. október 20-22.). Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke. Nyíregyháza. 323-337. old., Suba János (2010): Erdély mint útközóállam a XVI-XVII. században. In: M. Császár Zsuzsanna – Szalai Gábor (szerk.): Kálvin-Magyarság-Európa, Nemzetközi multidisz-

- ciplináris konferencia, 2009. november 6-7. IDResearch Kft/Publikon Kiadó. Pécs. 131-138. old., Nagy Miklós Mihály (2010): Az Erdélyi Fejedelemség önállóságának földrajzi alapjai. *Jelenkori Társadalmi és Gazdasági Folyamatok*. 2010/1-2. szám 208-213. old., Beluszky Pál (2011). Miért nem volt Erdélynek fő városa? In: Frisnyák Sándor – Gál András (szerk.): *Kárpát-medence: tájak, népek, tevékenységek, Földrajzi tanulmányok*. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete - szerencsi Bocskai István Gimnázium. Nyíregyháza - Szerencs. 29-46. old.
7. Mendöl Tibor (1947): Erdély. In: *Uő. – Bulla Béla: A Kárpát-medence földrajza*. Egyetemi Nyomda. Budapest. 464-465. old.
 8. Prinz Gyula (1938): *Magyar föld, magyar faj* III. kötet, *Az államföldrajzi kép*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. Budapest. 341. old. A filológiai hűség kedvéért idézzük Prinz Gyula itt található sorait: „...Az erdőben keleten Erdély hegységekkel jól körülhatárolt medencéje van. Ez önálló államföldrajzi egység, mely kisebb önálló államnak igen jó természetes kereteket nyújthat. Egészében egyetlen, egységes, hatalmas vár, mely meredek falakkal emelkedik a Szármát-síkság fölél. Erdély nem szerves része az Alföld államának, de nincs terület, mellyel szorosabban kapcsolódnék domborzatával, mint ehhez. Külső havas gerincei között csak szűk sziklakapuk vannak, míg belül enyhébb hajlású hegyek között tág völgyek nyílnak a Tisza felé, különösen a Szamos tájékán. A Szármát-síkság természete a nagyterjedelmű államalakulásnak előidézője, s innen erős támadás éri az Alföld elé beékelt természetes erődöt. A Szármát-síkság állama Erdély birtokában az egész Duna-vonalon hatalmi tényezővé válik. Ezért az Alföld állama számára Erdély nélkülözhetetlen védőbástya. Igen természetes tehát, hogy az Alföld állama Erdélyt maga számára megszerezni törekszik. A magyar állam Erdélyt igen korán, valószínűleg a honfoglalással egyidejűleg csatolta magához. Az Alföld-körüli erdővi medencék között Erdély a legerjedelmesebb, vele a magyar állam nagyszerű kiegészülést nyert...”
 9. Prinz Gyula (1938): 353. old.
 10. Karczag Ákos – Szabó Tibor (2012): *Erdély, Partium és a Bánság erődített helyei, Várak, várkastélyok, városfalak, templomvárak, barlangvárak, sáncok és erődítmények a honfoglalástól a 19. század végéig* [Második, bővített kiadás]. Semmelweis Kiadó. Budapest.
 11. Fodor Ferenc (1941): *Erdélyi államhatárok*. In: Temesy Győző (szerk.): *Földrajzi zsebkönyv 1941*. Magyar Földrajzi Társaság. Budapest. 27-35. old. Erdély határállandósági térképét Rónai András munkájaként közli Teleki Pál (1940) 15. old.
 12. Az erdélyi és partiumi hadtörténelmi eseményeket is jól ábrázoló mű: Bereznay András (2011): *Erdély történetének atlasza*. Méry Ratio. s. 1.
 13. Szabó József (szerk.) (1995): *Hadtudományi lexikon* II. kötet, A-L. Magyar Hadtudományi Társaság. Budapest. 472. old., Szántó Imre (1964): *Az európai hadszínterek katonaföldrajza*. Zrínyi Katonai Kiadó. Budapest. 28. old.
 14. Szántó Imre (1964): 29. old.
 15. Clausewitz, Carl von (1962): *A háborúról* II. kötet. Zrínyi Kiadó. Budapest. 8. old. [Réczey Ferenc fordítása]
 16. Szabó József (szerk.) (1995): 432. old.
 17. Ennek térképi megjelenését lásd: Dudar Tibor (főszerk.) (1991): *Történelmi világtlasz*. Kartográfiai Vállalat. Budapest. 125. old. Az erők hadszíntéri elosztását közli: Bona Gábor (1984): *Szabadságharc 1848-49-ben*. In: Liptai Ervin (főszerk.): *id. m.* 527. old.
 18. Clausewitz, Carl von (1962): 288. old.
 19. „...Csak tagolatlan határu kis államoknál lehetséges és valószínű a haderő olyan egyesítése, hogy annak legyőzésétől függ minden. Nagy területű, velünk nagy kiterjedésben határos államoknál, vagy azoknak ellenünk irányuló, bennünket több oldalról körülvevő szövetségeknél, az erők ilyen egyesítése gyakorlatilag lehetetlen. Az erők ilyenkor szükségképpen megoszlanak és velük együtt a hadszínterek is...” Clausewitz, Carl von (1962): *uo.* Az itt idézett Clausewitz-i szövegrészek látszólagos ellentmondásainak geográfiai szempontú feloldása még a jövő kutatómunkájára vár. E feladat megoldását nagyban nehezíti, hogy az egykori porosz katonai gondolkodó nagyhatású életművének földrajzi értelmezésével – ismereteink szerint – még adós mind az egyetemes, mint a magyar had- és földrajztudomány.

20. Kristó Gyula (2003): Tájszemlélet és térszervezés a középkori Magyarországon. Szegedi Középkorász Műhely. Szeged., Uő. (1988): A vármegyék kialakulása Magyarországon. Magvető Könyvkiadó. Budapest., Csüllög Gábor (2004): A várak földrajzi elhelyezkedésének sajátosságai Magyarország középkori településhálózatában. In: Frisnyák Sándor – Csihák György (szerk.): Gyepük, várak, erődítmények és egyéb honvédelmi létesítmények a Kárpát-medencében (895-1920), A Nyíregyháza 2004. november 26-27-én megtartott tudományos konferencia előadásai. Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke. Nyíregyháza - Zürich. 47-54. old.
21. A székelyek áttelepítéséről és a Székelyföld kialakulásáról lásd Bereznay András (2011): Erdély történetének atlasza. Méry Ratio. Somorja. 48-49. és 52-53. old. A Német Lovagrend magyarországi szerepléséről jó összefoglalást közöl Pósnán László (1996): A Német Lovagrend története a 13. században. Multiplex Media – Debrecen University Press. Debrecen. 21-43. old. Az utóbbiak által megszállt erdélyi területek kis méretű térképét közli: Engel, Josef (szerk.) (1970): Grosser historischer Weltatlas II. Teil, Mittelalter. Bayerischer Schulbuch-Verlag. München. 99. old. A bizánci-magyar és egyéb déli ellenfelekkel vívott háborúk történetéről lásd: Kristó Gyula (1986): Az Árpád-kor háborúi. Zrínyi Kiadó. Budapest. 67-155. old., valamint B. Szabó János – Somogyi Győző (1999): Elfeledett háborúk, Magyar-bizánci harcok a X-XIII. században. Zrínyi Kiadó. Budapest.
22. Pósnán László (1996): uo., Kristó Gyula (főszerk.) (1994): Korai magyar történeti lexikon (9-14. század). Akadémiai Kiadó. Budapest. 485-486. old.
23. Hajdú Zoltán (1999): 328-329. old.
24. Bereznay András (2011): 98-99. old., Berta Gábor (1986): Az Erdélyi Fejedelemség első korszaka (1526-1606). In: Köpeczi Béla (főszerk.): Erdély története három kötetben I. 409-541. old., Lukinich Imre (1913): Az erdélyi fejedelmi cím kialakulásának történetéhez I-II. Századok 1913/2. szám 95-109. old. és 1913/3. szám 176-188. old.
25. Fodor Ferenc (1941): Erdélyi államhatárok. 29. old.
26. Fodor Ferenc (1942): A magyar államterület változásai a honfoglalástól napjainkig. In: Temesy Győző (szerk.): Földrajzi zsebkönyv 1942. Magyar Földrajzi Társaság. Budapest. 39-47. old.
27. Rác István (1969): A hajdúk a XVII. században, Magyar történeti tanulmányok II. Kossuth Lajos Tudományegyetem. Debrecen. 7-44. old.
28. Nagy László (1986): Hajdúvitézek 1541-1699 [Második kiadás]. Kossuth Könyvkiadó. Budapest. 21. old.
29. Perjés Géza (1969): A hajdú kutatás jelentősége. In: Mády György (szerk.): Hajdúk a magyar történelemben (Tudományos emlékülés – Déry Múzeum, 1966. dec. 10.). Déry Múzeum. Debrecen. 38-46. old.
30. A térképvázlatot közli Rác István (1969): 120-121. oldal közötti táblán.
31. Bereznay András (2011): 109-125. old.
32. Bereznay András (2011): 132-139. old.
33. R. Várkonyi Ágnes (1986): Az önálló fejedelemség utolsó évtizedei (1660-1711). In: Köpeczi Béla (főszerk.): Erdély története II. kötet. 784-971. old.
34. A Rákóczi-szabadságharc térbeli fóltszerúségét jól szemlélteti Bánkúti Imrének A Rákóczi-szabadságharc fontosabb csatái 1703-1711 címmel publikált térképe. Közlési helye: uő. (1976). Rákóczi hadserege 1703-1711. Zrínyi Katonai Kiadó. Budapest. 2. tábla.
35. Bona Gábor (1984): ugyanott.
36. Görgey Artúr (1988): Életem és működésem Magyarországon 1848-ban és 1849-ben, Második kötet. Európa Könyvkiadó. Budapest. 313-314. old. [Görgey István és Katona Tamás fordítása]
37. A román támadásban rejlő hadműveleti és hadászati veszély részletes kifejtésére tanulmányunk szűkös keretei miatt nem térhetünk ki, így meg kell elégednünk egykori szakírónk, Julier Ferenc lényegre törő, rövid értelmezésével: „...Ez a támadás nem volt a román haderő elszigetelt hadművelete. Ez csak egyik részét tette ki az augusztus végén újra kezdett általános nagy ántántámadásnak, amely a központi hatalmak védelmi rendszerét kelet és dél felől akarta összeropantani. A románokkal nagyban egyidejűleg támadt Bruszilov keletről, Sarraill délről és Cadorna délnyugatról. A támadások közül a leghatásosabbnak a román ígérkezett. Kétségtelen volt, hogy a nagy és friss román haderő megjelenése a központi hatalmak fedetlen oldalában a

- világháború sorsát a legrövidebb idő alatt eldönthette volna, ha a román seregek a betörés után megállás nélkül haladhatnak, hogy gyorsan elérjék a Maros, a Körös és a Szamos völgyét: a kapukat Magyarország belseje felé. Erre megvolt a lehetőség. Erdély és ezzel együtt a magyar Alföld védtelenül állt, mert Falkenhayn a román támadást Conraddal ellentétben csak szeptember második felére várta és azért a védelemről még nem gondoskodott.” Julier Ferenc (1933): 1914-1918, A világháború magyar szemmel. Magyar Szemle Társaság. Budapest. 187-188. old.
38. A kudarcral végződő román támadás következményeiről lásd Gulyás László (2012): A térdre kényszerített Románia. A bukaresti béke 1918. Nagymagyarország. 2012/4. szám. 41-51. old.
39. Fodor Ferenc (1941): Erdélyi államhatárok. 34. old.
40. A második világháborúban Erdély területén folytatott küzdelem teljes körű feldolgozását lásd: Ravasz István (1997): Erdély mint hadszíntér 1944. PETIT REAL Könyvkiadó. Budapest. Az itt említett hadműveleti kényszer memoárszintű ismertetése megtalálható: Friessner, Hans (1992): Árulások, vesztett csaták. CO-NEXUS Print-teR. Budapest. 105-139. old.
41. Friessner, Hans (1992): 123. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bánlaky József, doberdói (1940a): A magyar nemzet hadtörténelme, Tizenötödik rész, Bocskay István, Báthory Gábor és Bethlen Gábor időszaka 1604-1626. Grill Károly könyvkiadóvállalata. Budapest.
- Bánlaky József, doberdói (1940b): A magyar nemzet hadtörténelme, Tizenhatodik rész, A Rákóczyak, Zrinyiek és Thököly Imre első küzdelmeinek korszaka 1630-1682. Grill Károly könyvkiadóvállalata. Budapest.
- Bánlaky József, doberdói (1941): A magyar nemzet hadtörténelme, Tizenhetedik rész, Magyarország felszabadítása a török uralom alól 1683-1699. Grill Károly könyvkiadóvállalata. Budapest.
- Beluszky Pál (2011): Miért nem volt Erdélynek fő városa? In: Frisnyák Sándor – Gál András (szerk.): Kárpát-medence: tájak, népek, tevékenységek, Földrajzi tanulmányok. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete – szerencsi Bocskai István Gimnázium. Nyíregyháza - Szerencs. 29-46. old.
- Benda Kálmán (1993): Bocskai István [Második kiadás]. Századvég. Budapest.
- Bereznay András (2011): Erdély történetének atlasza. Méry Ratio. Somorja.
- Bulla Béla – Mendöl Tibor (1947): A Kárpát-medence földrajza. Egyetemi Nyomda. Budapest.
- Csüllög Gábor (2004): A várak földrajzi elhelyezkedésének sajátosságai Magyarország középkori településhálózatában. In: Frisnyák Sándor – Csihák György (szerk.): Gyepük, várak, erődítmények és egyéb honvédelmi létesítmények a Kárpát-medencében (895-1920), A Nyíregyházán 2004. november 26-27-én megtartott tudományos konferencia előadásai. Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke. Nyíregyháza - Zürich 47-54. old.
- Dudar Tibor (főszerk.) (1991): Történelmi világtalasz. Kartográfiai Vállalat. Budapest.
- Engel, Josef (szerk.) (1970): Grosser historischer Weltatlas II. Teil. Mittelalter. Bayerischer Schulbuch-Verlag. München.
- Fodor Ferenc (1941): Erdélyi államhatárok. In: Temesy Győző (szerk.): Földrajzi zsebkönyv 1941. Magyar Földrajzi Társaság. Budapest. 27-35. old.
- Gulyás László (2012): A térdre kényszerített Románia. A bukaresti béke 1918. Nagymagyarország. 2012/4. szám. 41-51. old.
- Hajdú Zoltán (2000): Erdély történetileg változó államföldrajzi problematikája: közigazgatási régió, részállam, önálló állam? In: Boros László (szerk.): Észak- és Kelet-Magyarországi Évkönyv 8., Erdély természeti és történeti földrajza, A Nyírségi Földrajzi Napok előadásai (Nyíregyháza, 1999. október 20-22.). Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke. Nyíregyháza. 323-337. old.
- Karczag Ákos – Szabó Tibor (2012): Erdély, Partium és a Bánság erődített helyei, Várak, várkastélyok, városfalak, templomvárak, barlangvárak, sáncok és erődítmények a honfoglalástól a 19. század végéig [Második, bővített kiadás]. Semmelweis Kiadó. Budapest.
- Kristó Gyula (2003): Tájszemlélet és térszervezés a középkori Magyarországon. Szegedi Középkorász Műhely. Szeged.

- Köpeczi Béla (főszerk.) (1986): Erdély története három kötetben I-III. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Liptai Ervin (főszerk.) (1984-1985): Magyarország hadtörténete két kötetben. Zrínyi Katonai Kiadó. Budapest.
- Lukinich Imre (1913): Az erdélyi hódoltság és végvárai, Különlenyomat a Hadtörténelmi Közlemények 1912. évi 2., 3. és 4. füzetéből. Kiadó nélkül. Budapest.
- Lukinich Imre (1918): Erdély területi változásai a török hódítás korában 1541-1711. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest.
- Markó Árpád (1943): Magyarország hadtörténete. Országos Közoktatási Tanács. Budapest.
- Nagy László (1961): A Bocskai-szabadságharc katonai története. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Nagy László (1972): Magyar hadsereg és hadművészet a harmincéves háborúban. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Nagy László (1981): Bocskai István a hadak élén. Zrínyi Kiadó. Budapest.
- Nagy László (1983): „Kuruc életünket megállván csináljuk...”, Társadalom és hadsereg a XVII. századi kuruc küzdelmekben. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Nagy László (1985): „Megint fölszánt magyar világ van...”, Társadalom és hadsereg a XVII. század első felének Habsburg-ellenes küzdelmeiben. Zrínyi Kiadó. Budapest.
- Nagy László (2001): Székelyek a hadak útján (1541-1711). Zrínyi Kiadó. Budapest.
- Nagy Miklós Mihály (2010): Az Erdélyi Fejedelemség önállóságának földrajzi alapjai. Jelenkori Társadalmi és Gazdasági Folyamatok. 2010/1-2. szám 208-213. old.
- Perjés Géza (1969): A hajdú kutatás jelentősége. In: Mády György (szerk.): Hajdúk a magyar történelemben (Tudományos emlékülés – Déry Múzeum, 1966. dec. 10.). Déry Múzeum. Debrecen. 38-46. old.
- Pósán László (1996): A Német Lovagrend története a 13. században. Multiplex Media-Debrecen University Press. Debrecen.
- Suba János (2010): Erdély mint ütköző állam a XVI-XVII. században. In: M. Császár Zsuzsa – Szalai Gábor (szerk.): Kálvin – Magyarság – Európa, Nemzetközi Multidiszciplináris konferencia 2009. november 6-7. IDRResearch Kft/Publikon Kiadó. Pécs. 131-138. old.
- Teleki Pál (1940): Erdély helyzete Magyarországon és Európában. In: Deér József (szerk.): Erdély. Magyar Történelmi Társulat. Budapest. 9-20. old.